

UN International Law Commission and the result of seventy years of efforts to compile the law of international responsibility

 Seyed Ghasem Zamani

Professor, Faculty of Law and Political Science,
Allameh Tabatabaeei University, Tehran, Iran
zamani@atu.ac.ir

Abstract

In every legal system, the principles and rules of responsibility, which determine the legal consequences of violating other legal norms, are logically and inherently subordinate to those primary rules. This hierarchical relationship justifies the division of legal rules into primary and secondary categories. The law of international responsibility, forming the core of the secondary rules in international law, was initially addressed, though unsuccessfully, at the 1930 Hague Conference under the topic of state responsibility for damage to foreigners. After the establishment of the United Nations, this area received sustained and focused attention from the International Law Commission, which systematically compiled and developed the law through various draft texts.

Journal of Research and
Development in Public Law

Iranian Law and Legal Research
Institute

Vol. 2 | No. 3 | Spring and
Summer 2025
(Original Article)

<https://jrpl.illrc.ac.ir>

DOI:
<https://doi.org/10.22034/jrpl.2025.726141>

Although none of these drafts have yet become binding international treaties, the Commission's success in framing, documenting, interpreting, and clarifying the principles and rules of international responsibility through its drafts is both clear and significant. The authoritative status of these drafts, particularly in scholarly doctrine, judicial decisions, and international arbitration, stands as strong evidence of the International Law Commission's achievements in this field.

Keywords: International Responsibility, International Law Commission, Codification and Development, Secondary Rules, State Succession.

کمیسیون حقوق بین الملل و ثمره‌ی ۷۰ سال تلاش برای تدوین حقوق مسئولیت بین المللی

استاد دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی،
تهران، ایران

سید قاسم زمانی

zamani@atu.ac.ir

دوفصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق عمومی
پژوهشکده حقوق و قانون ایران

دوره ۲ | شماره ۳ | بهار و تابستان ۱۴۰۴
(مقاله پژوهشی)

<https://jrpl.illrc.ac.ir>

DOI:
<https://doi.org/10.22034/jrpl.2025.726141>

چکیده

در هر نظام حقوقی، اصول و قواعد مسئولیت که آثار حقوقی نقض سایر قواعد حقوقی را معین می‌سازند منطقی و ذاتی جنبه‌ی تبعی داشته و از حیث تکوین و توسعه‌ی مؤخر بر سایر قواعد قرار می‌گیرند. تقسیم قواعد حقوقی به قواعد اولیه و ثانویه از این منظر قابلیت توجیه می‌یابد. حقوق مسئولیت بین المللی که شاکله‌ی اصلی قواعد ثانویه‌ی حقوق بین الملل را تشکیل می‌دهد و برای اولین بار در تلاشی ناکام در کنفرانس ۱۹۳۰ لاهه تحت عنوان مسئولیت دولت ناشی از خسارت به بیگانگان بدان توجه گردید پس از تشکیل سازمان ملل متحد مورد توجه خاص و مستمر کمیسیون حقوق بین الملل قرار گرفت و در قالب طرح‌های مطالعاتی مختلف تدوین و توسعه یافت. هر چند هیچ‌یک از این طرح‌ها به معاهده‌ای بین المللی تبدیل نشدند

ولی موفقیت کمیسیون در چارچوب‌بندی، مستندسازی، شرح و تفسیر و شفاف‌سازی اصول و قواعد حقوق مسئولیت بین‌المللی در قالب طرح‌های مطالعاتی خویش قطعی و مسلم به نظر می‌رسد. مرجعیت طرح‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل به‌ویژه در دکتترین، رویه‌ی قضائی و آرای داوری بین‌المللی شواهدی بارز بر کارنامه‌ی موفقیت‌آمیز کمیسیون حقوق بین‌الملل در این حوزه قلمداد می‌شود.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت بین‌المللی، کمیسیون حقوق بین‌الملل، تدوین و توسعه، قواعد ثانویه، جانشینی دولت.

مقدمه

در جامعه‌ی جهانی نهادهای مختلفی در امر تدوین و توسعه حقوق بین‌الملل ایفای نقش می‌کنند که کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد یکی از آنها و البته مهمترین آنهاست. در خانواده‌ی ملل متحد نهادهایی مثل کمیته‌ی خلع سلاح، کمیته‌ی ویژه‌ی استفاده صلح‌آمیز از فضای ماورای جو، شورای حقوق بشر (و سلف آن کمیسیون حقوق بشر)، آنسیترال و در خارج از خانواده‌ی ملل متحد نهادهایی مثل کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، شورای اروپا، سازمان دولت‌های آمریکایی، نهادهایی هستند که در سطح جهانی و منطقه‌ای در حوزه‌ی تدوین و توسعه حقوق بین‌الملل نقش‌آفرینی می‌کنند. به‌رغم آنکه پارلمانی بین‌المللی در جامعه‌ی جهانی وجود ندارد نظام حقوق بین‌الملل سخت‌نیازمند تدوین و توسعه است. این مأموریت مهم به نهادهای بین‌المللی اعم از نهادهای بین‌المللی بین‌الدولی یا نهادهای بین‌المللی غیر دولتی واگذار شده است.

کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد سرآمد همه نهادهایی است که به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم با تدوین و توسعه‌ی حقوق بین‌الملل دست به‌گریبان‌اند. کمیسیون حقوق بین‌الملل به اعتبار مأموریتی که مجمع عمومی بر طبق ماده‌ی ۱۳ منشور سازمان ملل متحد جهت تدوین و توسعه‌ی حقوق بین‌الملل دارد و آن را به کمیسیون تفویض کرده است و هم‌اکنون در این حیث که رکن فرعی مجمع عمومی است و تقریباً از سال ۱۹۴۶ برای این مهم ایجاد شده است. کمیسیون حقوق بین‌الملل از سال ۱۹۴۶ تاکنون (۲۰۲۵) فعالیت‌های زیادی در حوزه‌ی تدوین و توسعه‌ی مترقیانه (تدریجی) حقوق بین‌الملل انجام داده است. (Brill, Nijhoff, 2021)

۱. تدوین و توسعه‌ی حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی قواعد اولیه و ثانویه

از منظر کلی می‌توان بین ابتکارات و دستاوردهای کمیسیون حقوق بین‌الملل در امر تدوین و توسعه در حوزه‌های قواعد اولیه (Primary Rules) و قواعد ثانویه (Secondary Rules) تمایز قائل شد. این تفکیک از این جهت ضروری است که کمیسیون در هر یک از این مسیرها ناچار شده به دلایل مختلف با سرعت‌هایی متفاوت حرکت کرده و با فراز و

نشیب‌های مختلفی دست به گریبان شود. در حوزه‌ی قواعد اولیه یعنی قواعدی رفتاری و هنجاری که روابط بین‌المللی را در زمان صلح یا جنگ تنظیم می‌کنند کمیسیون حقوق بین‌الملل کارنامه‌ی بسیار موفقی داشته است. در حقیقت در حوزه‌هایی مثل حقوق معاهدات، حقوق دیپلماتیک و کنسولی، حقوق دریاها، جانشینی دولت‌ها، حقوق آبراه‌های بین‌المللی و ... و برخی دیگر از حوزه‌های متضمن قواعد اولیه حقوق بین‌الملل، کمیسیون حقوق بین‌الملل می‌تواند به کارنامه‌ی خویش ببالد. در این حوزه‌ها کمیسیون با تعیین گزارشگران مختلف و با مطالعات مستمر و علمی، تهیه پیش‌نویس مواد، ارسال آن برای مجمع عمومی ملل متحد از کانال کمیته‌ی ششم مجمع عمومی و تشکیل کنفرانسی دیپلماتیک، زمینه‌ی تنظیم کنوانسیون‌های بین‌المللی را فراهم ساخته است. می‌توان گفت شمار قابل توجهی از کنوانسیون‌های عام بین‌المللی که ستون‌های نظم حقوقی بین‌المللی امروز را تشکیل می‌دهند حاصل تلاش‌ها و مطالعات کمیسیون حقوق بین‌الملل است. اغلب این کنوانسیون‌ها لازم‌الاجرا شده و اکثریت اعضای جامعه بین‌المللی به عضویت آن‌ها در آمده‌اند. می‌توان گفت بخش قابل توجهی از حوزه‌های مختلف روابط بین‌المللی توسط اسنادی به نظم کشیده شده‌اند که مهندسی و معماری اولیه و اصلی آن اسناد را کمیسیون حقوق بین‌الملل بر عهده داشته است.^۱

اما در حوزه‌ی قواعد ثانویه، قواعدی که آثار حقوقی نقض قواعد اولیه را مشخص می‌کند یا به تعبیر دقیق‌تر در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی، کمیسیون حقوق بین‌الملل

---

۱. در این چارچوب شاید بتوان از حیث موضوعاتی که مورد مطالعه‌ی کمیسیون حقوق بین‌الملل قرار گرفته است دو دسته از موضوعات را از یکدیگر تفکیک نمود. دسته‌ی اول موضوعاتی هستند که جنبه هنجاری دارند و مطالعه‌ی کمیسیون در مورد آن‌ها منجر به ارائه‌ی پیش‌نویس کنوانسیون بین‌المللی شده است. در این گروه می‌توان به کنوانسیون‌های ۱۹۶۱ (روابط دیپلماتیک)، ۱۹۶۳ (روابط کنسولی)، حقوق معاهدات (۱۹۶۹) و ... اشاره نمود. گروه دوم موضوعاتی هستند که مکمل دسته‌ی اول قلمداد شده و مطالعات کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد آن‌ها جنبه‌ی تبیینی و علمی دارد. اصول عمومی حقوق، شناسایی قواعد حقوق بین‌الملل عرفی، قواعد آمره حقوق بین‌الملل عام، موافقت‌نامه‌های بین‌المللی غیرالزام‌آور، اعمال حقوقی یک‌جانبه و ... در این دسته جای می‌گیرند. یافته‌های کمیسیون در این زمینه که ماهیتاً بیشتر به آموزه‌های علمی شباهت دارد به لحاظ مرجعیت کمیسیون و ارتباط آن با کمیته ششم مجمع عمومی، اعتباری برتر از دکتربین دارد و به مثابه اصول راهنما مورد توجه نهادهای قضائی و داوری بین‌المللی و نیز دادگاه‌های ملی قرار می‌گیرد.

مسیری سخت و ناهموار را در پیش رو داشته است. شاید از همان ابتدای تأسیس کمیسیون حقوق بین الملل این امر قابل پیش بینی بود که به نظم کشیدن حقوق مسئولیت بین المللی از رهگذر تدوین و توسعه‌ی اصول و قواعد مسئولیت بین المللی کار چندان راحتی نیست. جامعه‌ی بین المللی حداقل یکبار در سال ۱۹۳۰ در کنفرانس لاهه این بخت خود را آزموده و تلاش کرده بود مسئولیت دولت‌ها ناشی از خسارات وارد بر بیگانگان را مطالعه و بررسی کند. این کنفرانس به علت مخالفت دولت‌ها در همان گام‌های نخست شکست خورده بود. (سیفی، ۱۴۰۱: ۲۱-۲۲)

کمیسیون حقوق بین الملل از سال ۱۹۴۹ در همان سال‌های آغازین حیات خویش، توسعه و تدوین قواعد مسئولیت بین المللی را در برنامه کاری خود قرار داد. یکی از موضوعاتی که مجمع عمومی از طریق کمیته‌ی ششم مجمع عمومی، کمیسیون را مأمور مطالعه و بررسی آن کرد حقوق مسئولیت بین المللی بود. کمیسیون از آغاز تاکنون در حوزه‌ی قواعد ثانویه چهار موضوع را بررسی نموده است. در این عرصه کمیسیون سعی کرده موضوعات را هوشمندانه و واقع‌نگرانه انتخاب کند. در حقیقت کمیسیون مطالعه‌ی خود در زمینه قواعد ثانویه یا حقوق مسئولیت بین المللی را با موضوعی آغاز کرد که به نظر بیشتر مهبای تدوین است یعنی حوزه‌ای که قواعد آن در حقوق بین الملل عرفی، اصول حقوقی، رویه‌ی قضائی، آرای داوری حتی آرای دادگاه‌های ملی تا حد زیادی تثبیت شده بود و نسبت به آن‌ها اجماع حقوقی جهانی وجود داشت. در واقع کمیسیون حقوق بین الملل در این مورد به انتخاب اصلح دست زد و حقوق بین الملل را فرزند تاریخ قلمداد نمود.

۲. مسئولیت دولت ناشی از عمل متخلفانه‌ی بین المللی در آینده‌ی کمیسیون

حقوق بین الملل

مسئولیت دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه‌ی بین المللی عرصه‌ای بود که به باور کمیسیون، جامعه‌ی جهانی در این مورد به این وفاق نائل شده که هر دولتی مرتکب تخلف بین المللی شود باید مسئولیت بین المللی ناشی از ارتکاب خلاف یا عمل متخلفانه خویش

را بر عهده گیرد.^۱ به زعم کمیسیون این موضوع به نسبت سایر موضوعات حقوق مسئولیت بین‌المللی بیشتر مهیای تدوین و احتمالاً توسعه قلمداد گردید. کمیسیون حقوق بین‌الملل در این عرصه از سال ۱۹۵۶ مطالعات خود را آغاز کرد مطالعه‌ای که ۴۵ سال یعنی تا سال ۲۰۰۱ به طول انجامید. پنج گزارشگر ویژه کمیسیون حقوق بین‌الملل در این زمینه تلاش‌های توان‌فرسایی را متحمل شدند: گاریسو آمادور (Garcia Amador)، روبرتو آگو (Roberto Ago)، ویلیام ریفانگن (Willem Riphagen)، آرانجیو رویز (Gaetano Rango) و نهایتاً جیمز کرافورد (James Richard Crawford). این طرح که نهایتاً در سال ۲۰۰۱ در قالب ۵۹ ماده ارائه گردید به علت واکنش نمایندگان دولت‌ها در کمیته‌ی ششم مجمع عمومی از این بخت و اقبال برخوردار نشد که در مجمع عمومی به تصویب برسد و تشکیل کنفرانسی بین‌المللی برای تبدیل آن به کنوانسیون بین‌المللی را در پی داشته باشد. این امر ظاهراً مانع از آن شد که جامعه جهانی از گد مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال متخلفانه دولت‌ها برخوردار بشود و دستاورد کمیسیون حقوق بین‌الملل در قالب مواد پیش‌نویس (Draft Articles) باقی بماند. (برای مطالعه بیشتر ر.ک: ابراهیم گل، ۱۴۰۳)

۳. مسئولیت دولت ناشی از اعمال غیرممنوعه در حقوق بین‌الملل

محور دوم در حوزه‌ی قواعد ثانویه، موضوع «مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل» بود. کمیسیون حقوق بین‌الملل در دهه‌ی ۱۹۷۰ به این نتیجه رسید برخی اعمالی که نظام حقوق بین‌الملل آن‌ها را منع نکرده و آن اعمال مباح و مجاز تلقی می‌شوند ممکن است باعث ایراد خسارت به دیگران شوند مثل فعالیت‌های قضایی، استفاده‌ی صلح جویانه از انرژی هسته‌ای و یا مخاطرات زیست محیطی. کمیسیون از سال ۱۹۷۸ گزارشگر ویژه‌ای به نام آقای باکستر (Robert Q. Quentin-Baxter) را تعیین کرد تا در این حوزه به مطالعه بپردازد. در توجیه این موضوع اعلام شد که فعالیت‌های فوق‌العاده‌ی

---

۱. تأکید مقدمه‌ی منشور ملل متحد بر ایجاد شرایط لازم برای حفظ عدالت و احترام به تکالیف ناشی از معاهدات و سایر منابع حقوق بین‌الملل و نیز تصریح ماده‌ی ۲ منشور تحت عنوان اصول به ایفای با حسن نیت تعهدات بین‌المللی، منع تهدید یا توسل به زور در روابط بین‌المللی و لزوم حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات بین‌المللی قرائنی واضح بر آن اجماع جهانی بود.

خطرناکی در حوزه‌هایی مانند انرژی هسته‌ای، محیط زیست، فعالیت‌های فضایی، نانو تکنولوژی، بیوتکنولوژی و ... صورت می‌گیرد که مبنای آن‌ها نظریه‌ی ریسک می‌باشد و جامعه‌ی جهانی به این قبیل فعالیت‌ها برای پیشرفت نیاز وافر دارد اما ذکر این نکته‌ی ضروری است که ممکن است در حین انجام آن‌ها به دیگران خسارت وارد بشود؛ تسخیر فضا لاجرم ممکن است خسارتی را به دیگران وارد کند بدون آنکه نقض تعهد یا تقصیری صورت پذیرفته باشد. (زمانی، ۱۳۸۱: ۳۴) هدف کمیسیون حقوق بین‌الملل از ایده‌ی مسئولیت بین‌المللی برای اعمال منع نشده فراهم آوردن مبنایی جبرانی برای فعالیت‌هایی بوده است که در عین داشتن عوارض زیان‌بار از نظر اجتماعی کاملاً سودمند و ضروری هستند. (Birnie & Boyle, 1993, p. 140) در طی این مسیر کمیسیون خیلی زود متوجه شد که زرادخانه‌اش در این زمینه از حیث قواعد عرفی بسیار فقیر است نمونه‌ها و مثال‌هایی که داشت همه‌ی کنوانسیون یا معاهده بود. برخلاف حوزه‌ی مسئولیت دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه بین‌المللی که از حیث قواعد حقوق بین‌المللی عرفی و اصول حقوقی دست کمیسیون حقوق بین‌الملل بسیار باز بود و روبه‌ای نسبتاً غنی در اختیارش بود اما در حوزه‌ی liability یعنی مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده (برخلاف Responsibility یعنی مسئولیت ناشی از اعمال متخلفانه) هنوز قواعد عرفی چندانی وجود نداشت و مبنای همان قاعده‌ی «لاضرر» بود (تعهد به عدم ایراد خسارت به دیگران) و به همین دلیل کمیسیون در طی این مسیر عنوان طرح خودش را عوض کرد از آنجا که با کمبود روبه‌ی بین‌المللی مواجه گشت قائل به تفکیک شد و طرح اصلی مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل را به دو طرح جزئی‌تر فروکاست و تقلیل داد. طرح جزئی اول به سراغ پیشگیری از خسارت رفت و با تأکید بر مذاکره، ارزیابی‌های زیست محیطی و اطلاع‌رسانی، عنوان طرح را «پیشگیری از خسارات فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک» گذاشت و سال ۲۰۰۱ این طرح به سرانجام رسید و ۱۹ ماده در این مورد تنظیم شد.^۱ طرح جزئی دوم تحت عنوان «اصول تخصیص زیان در مورد آسیب‌های فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک» (نحوه‌ی توزیع خسارت) تعیین گردید که در سال ۲۰۰۶

1. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_7_2001.pdf

در قالب ۸ اصل به سرانجام رسید^۱ و عنوان مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل کنار گذاشته شد. (ر.ک: کرافورد و همکاران، ۱۴۰۲)

۵. تدوین و توسعه حقوق مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی

محور سومی که کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی یا قواعد ثانویه در آن گام نهاد مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی بود. از همان آغاز مطالعه کمیسیون حقوق بین‌الملل درباره‌ی مسئولیت دولت‌ها، کمیسیون تصریح کرده بود که هرچند ابتدا مسئولیت دولت (State Responsibility) مد نظر قرار گرفته و گام نخست را با دولت‌ها برداشته شده است اما اثبات شیء نفی ما ادا نمی‌کند به زعم کمیسیون علاوه بر دولت‌ها در نظام حقوق بین‌الملل اشخاص دیگری مثل سازمان‌های بین‌المللی هستند که ممکن است تعهدات بین‌المللی خود را نقض کنند و از این طریق مرتکب عمل متخلفانه بین‌المللی شوند. از سال ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل آقای گایا را به‌عنوان گزارشگر ویژه خود تعیین کرد و توانست طرح مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی را تا سال ۲۰۱۱ در ۶۷ ماده به سرانجام برساند. برخلاف مسئولیت دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه‌ی بین‌المللی که کمیسیون حقوق بین‌الملل طی ۴۵ سال انرژی و زمان زیادی را به آن اختصاص داده بود در مورد سازمان‌های بین‌المللی این مسیر خیلی سریع طی شد. علت این امر استفاده کمیسیون حقوق بین‌الملل از تکنیک قیاس در تنظیم این طرح بود.^۲

1. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_10_2006.pdf.

۲. کمیسیون حقوق بین‌الملل برای دو شخصیت اصلی حقوق بین‌الملل یعنی دولت و سازمان‌های بین‌المللی، دو طرح جداگانه‌ی مسئولیت بین‌المللی به ترتیب در سال‌های ۲۰۰۱ و ۲۰۱۱ به نظام حقوق بین‌المللی ارائه کرده است. از میان تمامی اشتراکات بی‌شمار دو طرح مسئولیت، بی‌تردید، مهم‌ترین و بنیادی‌ترین وجه اشتراک دو طرح، یکسان بودن ارکان تحقق مسئولیت بین‌المللی است. بدین معنی که براساس هر دو طرح، مسئولیت بین‌المللی در نتیجه‌ی عمل متخلفانه‌ی بین‌المللی قابل انتساب به یک شخص حقوقی، خواه دولت یا سازمان به وجود می‌آید. تمرکز بر تفاوت‌های ساختاری دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی نشان داده که این یکسان‌انگاری، معضلات نظری و عملی بسیاری در پی خواهد داشت. نخستین معضله تفاوت در میزان و نوع پذیرش تعهدات بین‌المللی از سوی سازمان‌های بین‌المللی است. متعاقباً یکی از شیوه‌های انتساب مسئولیت یعنی انتساب عمل یکی از ارکان سازمان به خود سازمان نشان می‌دهد که قاعده‌ی انتساب مسئولیت رکن به سازمان بر خلاف قاعده‌ی انتساب مسئولیت رکن دولت به دولت با معضلاتی اساسی روبه‌روست. (ر.ک: سیفی و زرگری‌نژاد، بی‌تا: ۹۴-۶۹/۹۸)

می‌توان گفت که کمیسیون حقوق بین الملل همان طرح سال ۲۰۰۱ در مورد مسئولیت دولت ناشی از عمل متخلفانه بین المللی را با وضعیت سازمان‌های بین المللی منطبق کرد البته با اندکی تفاوت در تعداد ماده که از ۵۹ ماده‌ی طرح ۲۰۰۱ به ۶۷ ماده‌ی طرح ۲۰۱۱ افزایش یافت. تفاوت در تعداد مواد دو طرح ۲۰۰۱ و ۲۰۱۱ صرفاً ناشی از این بود که دولت یک شخصیت حقوقی بسیط، واحد و یک‌پارچه است و وقتی قرار است در مورد مسئولیت بین المللی ناشی از عمل متخلفانه بین المللی دولت قاعده گذاری یا مقررات گذاری شود دولت به عنوان نهادی واحد و بسیط توجه می‌شود. در واقع لازم نیست این نهاد را به لحاظ عناصر درونی تشکیل دهنده‌ی مورد کالبدشکافی قرار داد. اما در مورد سازمان بین المللی چون این نهاد خود متشکل از شخصیت‌های حقوقی بین المللی متعدد است (تکثر اعضاء) و مواردی پیش می‌آید که تعیین مرز مسئولیت سازمان بین المللی از اعضای سازمان بحث‌های زیادی را مطرح می‌کند. همین وجه تمایز دو طرح است بقیه‌ی موارد عمدتاً مشترک است و برداشتی از طرح اول. (عابدینی و روزگاری: ۱۳۹۳)

۶. جانشینی دولت‌ها در حوزه‌ی مسئولیت بین المللی

موضوع چهارم که کمیسیون حقوق بین الملل در حوزه‌ی قواعد ثانویه یا حقوق مسئولیت بین المللی مطالعات خود را از سال ۲۰۱۷ در مورد آن آغاز کرده جانشینی دولت‌ها در مسئولیت بین المللی است. یعنی اگر در اثر تجزیه، فروپاشی، اتحاد، انضمام، نیل به استقلال و... دولت جدیدی تشکیل شود یا جای خود را به دولت دیگری بدهد مسئولیت اعمال متخلفانه‌ی دولت قبلی چه می‌شود؟ در این راستا کمیسیون آقای پاول اشتورما را به عنوان گزارشگر ویژه‌ی خود در این زمینه منصوب نمود. اشتورما از سال ۲۰۱۷ تا سال ۲۰۲۲ پنج گزارش در این مورد به کمیسیون حقوق بین الملل تقدیم نمود. با استناد به مطالعات کمیسیون حقوق بین الملل در تحلیل نهایی می‌توان گفت که «حقوق بین الملل معاصر از دیدگاه سنتی که حکم به عدم جانشینی مطلق می‌داد فاصله گرفته است. با این حال این بدان معنا نیست که جانشینی در مسئولیت در همه‌ی موارد جاری می‌شود. توضیح آنکه در مواردی که دولت سابق همچنان وجود دارد دولت جانشین مسئولیت اعمال متخلفانه‌ی دولت سابق را قبول نخواهد کرد اما در مواردی که دولت سابق

به کلی از میان رفته است دولت جانشین عموماً بنابر مصلحت‌های کلان، جانشین دولت سابق قلمداد می‌شود. در هر حال تحلیل جانشینی در مسئولیت بین‌المللی همچنان نیازمند تحوّل است و تا حدّ بسیار زیادی به وضع دولت جانشین از یک سو و به اوضاع و احوال موجود در هر قضیه از سوی دیگر ارتباط می‌یابد.» (سیفی، ۱۴۰۱: ۲۰۲-۲۴۸)

۷. خلاقیت‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی تدوین و توسعه‌ی

حقوق مسئولیت بین‌المللی

کمیسیون حقوق بین‌الملل با آگاهی از ورود در مسیر خطیر و پرفراز و نشیب قواعد ثانویه، دست به ابتکارات و خلاقیت‌های مختلفی زده تا بتواند حقوق مسئولیت بین‌المللی را که در چارچوب‌های طرح‌های ۲۰۰۱، ۲۰۰۶، ۲۰۱۱، ۲۰۲۲ را پذیرفته و بتواند برای آن‌ها مقبولیت عمومی به ارمغان بیاورد و حداقل بتواند پذیرش دولت‌ها را به دست آورد. به نظر شش ابتکار کمیسیون حقوق بین‌الملل در این چهار طرح و محور قابل توجه است. نخست ابتکار اول کمیسیون حقوق بین‌الملل تغییر عنوان طرح‌های مطالعاتی خود در میانه‌ی راه بود. کمیسیون حقوق بین‌الملل به آقای گارسو آمادور به‌عنوان گزارشگر اول خود مأموریت داد تا در مورد مسئولیت دولت ناشی از خسارت به بیگانگان تحقیق کرده و طرحی نو درافکند. آقای آمادور حدود ۹ سال راجع به این موضوع مطالعه کرد. وقتی آقای روبرتو آگو جانشین آقای گارسو آمادور شد اعلام کرد که نباید مسئولیت دولت‌ها به جبران خسارات وارد بر بیگانگان محدود شود زیرا حقوق بین‌الملل به لحاظ افقی و از حیث قلمرو موضوعی به سرعت در حال توسعه است. به واقع اگر قواعد اولیه افق‌های جدیدی را فراروی نظام حقوق بین‌الملل قرار داده‌اند دلیلی وجود ندارد که بر رویکرد مضیق سال ۱۹۳۰ در کنفرانس لاهه اصرار ورزیده شود. روبرتو آگو موضوع جبران خسارات وارد بر بیگانگان را که از ابتدا توجه کرده بود اصلاح کرد. وی معتقد بود مسئولیت دولت بسیار فراتر از ایراد خسارت به بیگانگان است و دولت‌ها علاوه بر یکدیگر به شهروندان خود نیز خسارت وارد می‌کنند. چرا باید دایره‌ی مسئولیت بین‌المللی به جبران خسارتی که یک دولت به بیگانه‌ای وارد کرده محدود شود؟ باید پرسید در این زمینه وضعیت سایر دولت‌ها،

سازمان‌های بین‌المللی که ممکن است دولت به آن‌ها خسارتی وارد آورد و شهروندان دولت چه می‌شود؟ شهروندانی که با توسعه‌ی حقوق بشر هر روز جایگاه رفیع‌تری در نظام حقوق بین‌الملل به دست می‌آورند. در نتیجه عنوان طرح به مسئولیت دولت ناشی از عمل متخلفانه‌ی بین‌المللی تغییر پیدا کرد. (همان: ۲۳-۲۴) در مورد عمل متخلفانه بین‌المللی هر تخلف بین‌المللی که دولت مرتکب شود برایش مسئولیت بین‌المللی در پی خواهد داشت حال فرقی ندارد قربانی این تخلف دولت، شخص بیگانه یا شهروندان و اتباع خود دولت باشد یا حتی دولتی دیگر، سازمانی بین‌المللی یا شرکتی فراملی باشد. به هر حال اگر دولت تعهد بین‌المللی خویش را نقض کرد متخلف است و مسئولیت بین‌المللی دارد. باید این مورد را نیز مد نظر قرار داد که در مورد مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل بعد از مدتی عنوان طرح عوض شد و دو طرح دیگر از دل آن بیرون آمد. ابتکار دوم کمیسیون حقوق بین‌الملل که تحسین برانگیز به نظر کیف‌زدایی از طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها بود. آقای روبرتو آگو دومین گزارشگر کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد مسئولیت دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه بین‌المللی ۳۵ ماده در طرح گنجانده بود که در سال ۱۹۸۰ به عنوان بخش اول ارائه شد. در یک ماده تحت عنوان ماده‌ی ۱۹ اعلام شده بود هر دولت تعهدات بنیادینی را که در مقابل جامعه‌ی بین‌المللی دارد به صورت فاحش و جدی نقض کند مرتکب جرم بین‌المللی شده است. کمیسیون از این طریق، ایده‌ی انسان جنایت‌کار را به دولت جنایت‌کار تعمیم داد. با درک واکنش احتمالی دولت‌ها کمیسیون حقوق بین‌الملل برای اینکه متهم به یاوه‌گویی نشود چهار مورد را بعنوان نمونه‌های تمثیلی ذکر کرده بود. مثلاً اگر دولت مرتکب ژنوساید یا نسل‌زدایی شده و کنوانسیون ۱۹۴۸ نقض کند، به حقوق اساسی بشر تعرض کند، مرتکب تجاوز مسلحانه شود و به آلودگی گسترده‌ی دریاها و اقیانوس‌ها و جو مبادرت ورزد. کمیسیون حقوق بین‌الملل تردیدی نداشت که امکان ارتکاب جنایات بین‌المللی توسط دولت‌ها وجود دارد. (برای مطالعه بیشتر ر.ک: ماری دوپوبی، ۱۳۶۹: ۲۶۵-۳۱۴) سال ۱۹۸۰ وقتی این عمل کمیسیون رونمایی شد بسیاری به‌ویژه سازمان‌ها و تشکل‌های غیردولتی فعال در حوزه‌ی حقوق بشر و محیط زیست، کمیسیون را تحسین کردند.

دولت‌ها تاکنون پشت نقاب حاکمیت و استقلال از انتساب مسئولیت کیفری بین‌المللی مصون مانده بودند و اکنون کمیسیون این حجاب را کنار زده بود. با وجود این ماده‌ی ۱۹ انتقاد صریح علنی دولت‌ها را به همراه داشت. شبهه آن بود که مگر در سیستم بین‌المللی فعلی می‌توان به دولت مسئولیت کیفری می‌توان منتسب کرد؟ آیا ابزار اجرای این مسئولیت کیفری وجود دارد؟ چه کسی می‌خواهد مجرمیت دولت را احراز کند؟ با کدامین سازمان حقوقی با کدامین نهاد؟ آیا دیوان بین‌المللی دادگستری چنین ظرفیتی دارد؟ آیا در شورای امنیت گرفتار حق و تو چنین ظرفیتی وجود دارد؟ دولت‌ها که خود را خالق کمیسیون می‌دانستند آشکارا نارضایتی و اعتراض خود را عنوان کردند. وقتی آقای جیمز کرافورد در ۱۹۹۶ به عنوان گزارشگر کمیسیون ویژه‌ی حقوق بین‌الملل انتخاب شد چاره را در آن دید که از طرح مسئولیت دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه‌ی بین‌المللی کیفرزایی کند تا زمینه مقبولیت طرح و به سرانجام رسیدن آن را فراهم کند. وی اعتقاد داشت بعید به نظر می‌رسد دولت‌ها تمایلی برای پذیرش چنین طرحی داشته باشند. به همین دلیل ماده‌ی ۱۹ حذف شد تا مانع شکست طرح مسئولیت دولت‌ها شود.

ابتکار سوم کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی سامان‌دهی حقوق مسئولیت بین‌المللی توجه به ظهور سلسله مراتب هنجاری در حوزه‌ی قواعد اولیه بود. با اینکه قرائن و شواهد زیادی وجود دارد که به‌ویژه با حذف ماده‌ی ۱۹ و کیفرزایی یا حذف ایده‌ی جرم بین‌المللی دولت از حوزه‌ی طرح‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل، این کمیسیون به سمت وحدت نظام حقوق مسئولیت بین‌المللی گام برداشته و قائل به تفکیک حقوق مسئولیت بین‌المللی به مسئولیت مدنی و مسئولیت کیفری نیست و کمیسیون هیچ تمایزی میان مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض معاهدات و مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض سایر قواعد حقوق بین‌الملل قائل نشده با وجود این کمیسیون از کنار سلسله مراتب هنجاری در حقوق بین‌الملل عبور نکرد و به آن توجه کرد. وقتی کمیسیون در حوزه‌ی قواعد اولیه در چارچوب کنوانسیون‌های ۱۹۶۹ و ۱۹۸۶ وین در مورد حقوق معاهدات میان دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی از قواعد آمره (Jus Cogens) یا هنجارهای قطعی و مطلق (Peremptory norms) سخن به میان آورد و ابراز داشت که برخی قواعد وجود دارند که

نمی‌شود معاهداتی برخلاف آن منعقد کرد چنین قواعدی اعتبار تمام معاهدات معارض را تحت تأثیر قرار می‌دهد. براین اساس قابل تصور نیست که کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی اعمال حقوقی بین‌المللی چنین قواعد متمایزی را توجه کرده باشد اما در قلمرو وقایع حقوقی بین‌المللی نمی‌تواند نسبت به آثار متفاوت نقض قواعد آمره‌ی تجاهل و یا تغافل نماید. بنابراین کمیسیون خیلی محتاطانه آن‌چنان که دوباره دولت‌ها لب به شکوه نگشایند و سازمان‌های بین‌المللی نیز اعتراض ننمایند^۱ در اقدامی تحت عنوان نقض جدی قواعد آمره‌ی حقوق بین‌الملل عام سعی کرد نیم‌نگاهی به پدیداری سلسله مراتب هنجاری حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی هم داشته باشد و با اختصاص یک فصل (مواد ۴۰ الی ۴۱) اعلام کرد که بر نقض جدی قواعد آمره‌ی حقوق بین‌الملل عام، آثاری خاص متفاوت از آثار عام مترتب است.

ابتکار چهارم توجه توأمان کمیسیون حقوق بین‌الملل به دو بازوی نظام حقوقی بین‌المللی یعنی صلح و عدالت است صلح و امنیت و انصاف و عدالت بین‌المللی. اول کمیسیون حقوق بین‌الملل بحث‌های گسترده‌ای دارد که به صورت مختصر به آن اشاره می‌شود. در حوزه‌ی اقدامات متقابل یا Countermeasur که هم به‌عنوان یکی از معاذیر که وصف متخلفانه‌ی اعمال ارتكابی را زایل می‌کند و هم به‌عنوان اهرم اعمال فشار در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی کارکرد مضاعفی دارد این اقدام می‌تواند دولت یا سازمان بین‌المللی متخلف را تحت فشار قرار دهد تا عمل متخلفانه بین‌المللی خود را متوقف کرده و از عهده‌ی جبران خسارات وارده برآید. در حقیقت اقدام متقابل بر قدرت تکیه دارد آن هم قدرت اقتصادی و سیاسی (و نه نظامی). کمیسیون اعتقاد داشت که اینجا این نگرانی وجود دارد که دولت‌های ضعیف‌تر قربانی اعمال فشار دولت‌های قدرتمند شوند. در واقع اقدام متقابل مثل تیغ در دست زنگی مست نهادن است؛ ابزاری که قدرت‌های بزرگ می‌توانند از آن سوء استفاده کنند و علیه بقیه دست به اقدام متقابل بزنند در حالی که دولت‌های ضعیف نمی‌توانند از اقدام متقابل بهره‌ای ببرند. بنابراین کمیسیون حقوق

۱. به‌عنوان مثال سازمان بین‌المللی کار همیشه کمیسیون را انتقاد کرده که نمی‌تواند طرح واحدی را برای همه سازمان‌های بین‌المللی دراندازد.

بین الملل خیلی احتیاط‌آمیز به اقدام متقابل نگاه کرده تا موازنه‌ای میان صلح و امنیت و عدالت بین‌المللی ایجاد کند. یا در حوزه‌ی جانشینی دولت‌ها در حوزه‌ی مسئولیت بین‌المللی برخلاف رویکرد سنتی که قائل به عدم جانشینی بودند کمیسیون حقوق بین‌الملل در راستای اصل ثبات، امنیت حقوقی و انصاف و عدالت بین‌المللی تحت شرایطی خاص جانشینی دولت جدید به جای دولت قبلی را در حوزه‌ی اعمال متخلفانه‌ی بین‌المللی می‌پذیرد و معتقد است جانشینی صرفاً در حوزه‌ی عمل حقوقی بین‌المللی رخ نمی‌دهد که کنوانسیون ۱۹۷۸ وین آن را به نظم کشیده است بلکه در حوزه‌ی وقایع حقوقی بین‌المللی هم جانشینی قابل تصور است تا خسارات قربانیان بی‌گناه غیرقابل جبران باقی نماند. ابتکار پنجم کمیسیون استفاده از قیاس یا تمثیل در طراحی حقوق مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی (ر.ک: زرگری نژاد، ۱۴۰۲؛ الهویی نظری و محمدی، ۱۳۹۶: ۱-۲۹) یا در حوزه‌ی جانشینی است. ابتکار ششم هم که عملی متداول است تداوم مطالعه و نظرخواهی از دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی و مجامع علمی در مورد طرح‌هایی است که کمیسیون تهیه کرده و این طرح‌ها هنوز در حال بررسی هستند و به نتیجه‌ی نهایی نرسیده‌اند؛ کمیسیون گزارش‌های دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی را دریافت می‌کند، رویه‌ی قضائی بین‌المللی و داوری بین‌المللی در مورد طرح‌های مورد بررسی را رصد می‌کند چون هنوزها ظاهراً به‌عنوان پیش‌نویس باقی مانده‌اند شاید بشود گره از بخت فروخته‌ی آن‌ها باز کرد. در اجلاس ۲۰۱۹ کمیته‌ی ششم مجمع عمومی سازمان ملل متحد، شکاف میان دولت‌ها نمایان بود. برخی از دولت‌ها در مورد طرح ۲۰۰۱ ترجیح می‌دادند به همین صورت پیش‌نویس باقی بماند و شماری دیگر اصرار بر این داشتند که باید به یک کنوانسیون بین‌المللی تبدیل بشود.

محور بعدی اعتبار دستاوردهای کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی است. رویه‌ی بین‌المللی نشان می‌دهد که به‌ویژه طرح ۲۰۰۱ در نظم حقوقی بین‌المللی بسیار اثرگذار بوده است. طرح مسئولیت دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه‌ی بین‌المللی حتی قبل از اینکه طرح در سال ۲۰۰۱ نهایی بشود بارها در رویه‌ی قضائی بین‌المللی استناد شده است از جمله توسط دیوان دعاوی ایران و آمریکا در دعاوی اخراج

و انتساب عمل متخلفانه به دولت توسط دیوان بین‌المللی دادگستری در سال ۱۹۸۶ در قضیه‌ی نیکاراگوئه. «ایکسید» یا مرکز حل اختلافات ناشی از سرمایه‌گذاری یکی از حامیان پر و پا قرص طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها بوده است. نهادهای داوری ایکسید به صورتی گسترده به مواد طرح مسئولیت دولت‌ها استناد کرده‌اند و این اعتقاد وجود دارد که داوران ایکسید بیشترین کاربران دستاوردهای کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی مسئولیت بین‌المللی بوده‌اند. (Craford and Baetens, 2022, p. 13-19) در مورد دادگاه‌های داخلی، حداقل می‌توان آرای متفاوتی از دادگاه جمهوری اسلامی ایران (شعبه بین‌الملل) ارائه کنیم که مکرراً به طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل ارجاع داده‌اند. علت این امر آن است که طرح ۲۰۰۱ هیچ مشابه دیگری ندارد و نهادهای قضائی و داوری بین‌المللی در حوزه‌ی قواعد ثانویه ناچار از استناد به آن هستند. به واقع حقوق خاص مدون در حوزه‌ی قواعد ثانویه نداریم و کمیسیون حقوق بین‌الملل نتوانسته به غیر از طرح‌های پیش‌نویس در این حوزه دستاورد دیگری به ارمغان بیاورد. بنابراین جالب است که اول دیوان بین‌المللی دادگستری تقریباً از سال ۲۰۱۰ تاکنون به موادی که طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل ارجاع می‌دهند استناد می‌کند آن‌ها را مستنداً به حکم خودش قرار می‌دهند بدون آنکه در خصوص اعتبار آن مواد اظهارنظری کند. به عنوان مثال در رأی دیوان در مورد پرونده برخی اموال ایران، دیوان از جمله به مواد ۳۰ و ۳۷ طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد مسئولیت دولت‌ها استناد کرده (ICJ Reports, 2023, certain Iranian Assets, Paras. 226, 232) بدون اینکه منشأ اعتبار آن مواد را اعلام نماید. در حقیقت «دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه‌ی برخی اموال ایران با صدور رأی ۳۰ مارس ۲۰۲۳ مجدداً بر اعتبار طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها افزود و عدم تصویب آن‌را به عنوان مانعی برای استناد مواد طرح مسئولیت ۲۰۰۱ ندانست. دیوان به درستی بر ماهیت عرفی قواعد مندرج در طرح مسئولیت صحنه گذاشت. استناد دیوان به مواد گوناگون طرح مسئولیت بین‌المللی ۲۰۰۱ بدون آنکه در مقام اثبات اعتبار آن‌ها برخیزد چنین برداشتی را تأیید می‌کند.» (زمانی و شفیع‌ی، ۱۴۰۳: ۲۰۵-۲۲۸) سؤال این است که این چه سندی است

که هنوز معاهده نشده اما نهادهای قضائی بین‌المللی، دیوان بین‌المللی دادگستری، دیوان دادگستری اتحادیه اروپا، دیوان اروپایی حقوق بشر، دادگاه‌های داخلی همه به آن استناد می‌کنند، گویی ارزش افناعتی این مواد آن قدر بالاست که دیگر کسی به فرم آن توجهی نمی‌کنند (Maurizio Arcari, 2022, p.3-21) به گونه‌ای مستند آرای بین‌المللی قرار گرفته است.^۱ در حوزه‌ی دعاوی سرمایه‌گذاری بحث مسئولیت دولت در ده‌ها پرونده‌ی مطروحه در ایکسید، اتاق بازرگانی پاریس و نهادهای دیگر به مواد طرح مسئولیت دولت ارجاع می‌دهند. تأثیر دستاوردهای کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی مسئولیت بین‌المللی در سایر شاخه‌های حقوق بین‌الملل مثل حمایت دیپلماتیک، حقوق بین‌المللی کیفری، پیشگیری از خسارات فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک نیز قابل توجه بوده است.

1. See Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 43, at pp. 232–233, para. 460; Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo), Compensation, Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 324, at p. 342, para. 49; M/V “Norstar” (Panama v. Italy), Judgment, International Tribunal for the Law of the Sea, ITLOS Reports 2018–2019, p. 10, at p. 116, para. 431; and The “Enrica Lexie” Incident (Italy v. India), PCA Case No 2015-28, Award of 21 May 2020, Permanent Court of Arbitration, p.305, para. 1087.

نتیجه‌گیری

تدوین و توسعه حقوق مسئولیت بین‌المللی مأموریت خطیری بود که از سال ۱۹۴۹ به کمیسیون حقوق بین‌الملل واگذار شد. شاید تعلق کمیسیون حقوق بین‌الملل برای شروع مطالعه تا سال ۱۹۵۶ از همین واقعیت پراکندگی رویه بین‌المللی و حساسیت دولت‌ها برای این حوزه حکایت داشت. قریب به ۷۰ سال مطالعه‌ی کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی صرفاً طرح‌هایی را در حوزه‌ی مسئولیت دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی، پیشگیری از خسارات فرامرزی، اصول تخصیص خسارت به ارمغان آورده که به لحاظ شکلی صرفاً ارزش علمی دارد اما وجه غالب طرح‌های کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی این است که کمیسیون حقوق بین‌الملل عمدتاً در این حوزه نقش مدون را ایفا کرده و موادی که تنظیم شده‌اند فارغ از چارچوبی که در آن قرار گرفتند از حیات و اعتبار حقوقی برخوردارند. بنابراین نمی‌توانیم ادعا کنیم که نهضت تدوین حقوق بین‌الملل که کمیسیون پرچم‌دار آن بوده صرفاً در حوزه‌ی قواعد اولیه‌ی موفقیت‌آمیز بوده است باور براین است که کمیسیون در حوزه‌ی قواعد ثانویه حقوق بین‌الملل و حقوق مسئولیت بین‌المللی هم کار خودش را پیش برده است. استناد گسترده‌ی مراجع قضائی بین‌المللی، نهادهای داوری بین‌المللی، دادگاه‌های بین‌المللی، دکترین به مواد تنظیمی کمیسیون در این حوزه نشان می‌دهد که کمیسیون موفقیت‌آمیز عمل کرده و اگر در آینده فرصتی باشد که این طرح‌ها مورد بازنگری قرار بگیرند با توجه به اینکه اصلاحات آن‌ها بسیار جزئی است میراث کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه‌ی حقوق مسئولیت بین‌المللی به‌ویژه در مورد مسئولیت دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه بین‌المللی ماندگار خواهد بود.^۱

1. Cf Sean D. Murphy, *The Heritage of the Articles on State Responsibility for the International Law Commission*, GW Law Faculty Publications & Other Works, 2023.

https://scholarship.law.gwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2922&context=faculty_publications

مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل در مورد مسئولیت دولت‌ها به صورتی گسترده و وسیع به مثابه حافظان حقوق بین‌الملل عام قلمداد شده‌اند.

منابع

(۱) منابع فارسی

- ابراهیم گل، علیرضا (۱۴۰۳). مسئولیت بین‌المللی دولت، متن و شرح مواد کمیسیون حقوق بین‌الملل. ترجمه علیرضا ابراهیم گل. بی‌جا: شهردانش، چاپ سیزدهم.
- دوپویی، پی‌یر ماری (۱۳۶۹). ملاحظاتی پیرامون جرم بین‌المللی دولت. ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی. مجله حقوقی بین‌المللی، دوره ۱۰، شماره ۱۳.
- زرگری‌نژاد، نسیم (۱۴۰۲). جدال «عام» و «خاص» در حقوق مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی. رساله دکتری حقوق بین‌الملل. تهران: دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.
- زمانی، سیدقاسم (۱۳۸۱). توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست. مجله پژوهش‌های حقوقی. شماره یک.
- زمانی، سیدقاسم و شفیعی، زهره (۱۴۰۳). مسئولیت بین‌المللی دولت آمریکا ناشی از نقض معاهده مودت در چارچوب رأی ۳۰ مارس ۲۰۲۳ دیوان بین‌المللی دادگستری، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۷۳.
- سیفی سید جمال و زرگری‌نژاد، نسیم (بی‌تا). ملاحظاتی انتقادی بر یکسان‌نگاری ارکان تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی. مجله تحقیقات حقوقی. دوره ۲۵، شماره ۹۸، صص ۶۹-۹۴.
- سیفی، سید جمال (۱۴۰۱). حقوق مسئولیت بین‌المللی، گفتارهایی در مسئولیت بین‌المللی دولت، چاپ دوم. بی‌جا: شهر دانش.
- سیفی، سید جمال (۱۴۰۱). حقوق جانشینی دولت: گفتارهایی در تأسیس و وراثت دولت در حقوق بین‌الملل. بی‌جا: شهردانش.
- عابدینی، عبدالله و روزگاری، خلیل (۱۳۹۳). حقوق مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی: ترجمه و شرح مواد طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد. بی‌جا: انتشارات خرسندی.
- کرافورد، جیمز، پله، آلن و اولسون، سیمون (۱۴۰۲). مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل. ترجمه: مهدی حدادی و سیامک کریمی. بی‌جا: انتشارات مجد.
- ۱۱- الهویی نظری، حمید و محمدی، عقیل (۱۳۹۶). نگاهی انتقادی به پیش‌نویس مواد راجع به مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی. مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره نهم، شماره ۴.

Tams, C. J., Who's afraid of the articles on state responsibility. In: Bull SC, C., Malintoppi, L. and Partasides KC, C. (eds.) Arbitration's Age of Enlightenment? Series: ICCA congress series (21), 2023, Kluwer Law International., Chapter 13.

(۲) منابع لاتین

- Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p.43 at Panama v. Italy, Judgment, International Tribunal for the Law of the Sea, ITLOS Reports 2018- 2015-28, Award of 21 May 2020, Permanent Court of Arbitration, p.305 para. 1087.
- p.10, at p. 116, para. 431 and The “Enrica Lexie” Incident (Italy v. India), PCA Case No (2019)
- Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide
- Birnie & Boyle, International Law and the Environment, Oxford, 1993, p. 140.
- Congo), Compensation, Judgment, I.C.J. Reports 2012, p. 324, at p. 342, para. 49; M/V “Norstar”
- James Craford and Freya Baetens, 2023, ICJ Reports, certain Iranian Assets.
- Special Issue on 20th Anniversary of ARSIWA, The ILC Articles on State Responsibility: More than a ‘Plank in a Shipwreck’?, ICSID Review, Vol. 37, No. 1-2., 2022 pp. 13-19.
- Maurizio Arcari, The Future of the Articles on State Responsibility: A matter of form or of substance?, QIL, 93, 2022, 3-21.
- pp. 232-233, para. 460; Ahmadou Sadio Diallo (v. Democratic Republic of the Republic of Guinea
- Sean D. Murphy, The Heritage of the Articles on State Responsibility for the International Law Commission, GW Law Faculty Publications & Other Works, 2023.
- Tams, C. J., Who’s afraid of the articles on state responsibility. In: Bull SC, C., Malintoppi, L. and Partasides KC, C. (eds.) Arbitration’s Age of Enlightenment? Series: ICCA congress series (21)., 2023, Kluwer Law International., Chapter 13.
- Brill, Nijhoff, 2021, United Nations, Seventy Years of the International Law Commission, Drawing a Balance for the Future.

(۳) سایت

- https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_10_2006.pdf

- https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_7_2001.pdf
- https://scholarship.law.gwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2922&context=faculty_publications